

Bulabula kei na tiko vinaka

Na veika bibi me baleta na Pasifika mai na Matabose kei Vuravura

Mata veivosaki ni veimatanitu ena Veisau ni Draki (IPCC)

Kaono ni Ripote ni Vakadidike (AR6) ena Revurevu, Vakaleqai rawarawa

Na draki ca kei na itavaki ni draki sa dau yaco kina na

mavoa

veika dau vakadewa tauvimate

vakaleqai na taqomaki ni kakana

vakasausataki ni ivakarau ni bula

tubu cake ni biuvanua

vakaleqai bula ni vakasama

duka ni wai

lomaocaoca katakata kei na gauna ni mate

takali ni bula

vakaleqai ena vunikau ni wainimate

Na leqa ni bula e namaki me tubu cake ena kasi gaga era tasova tiko mai ena veisala kecega

Digidigi ni veivakamatautaki ena gauna lekaleka

Vaqaqacotaki na lewai ni benu kei na nodra tarovi na manumanu lalai

Vakatorocaketaki ni mamaroroi wai

Vakalevutaka na nodra kilaka raraba

Veivakatavulici

Vakatorocaketaki ni kumuni kei na vakadikevi ni itukutuku

Veidutaitaki na veiqaravi ni draki ki na vakatulewa ni bula

Vaqaqacotaka na ituvatuva ni mataisoqosoqo ni veivuke ni leqa tubukoso

Na ivurevure e veirauti kei na rawa-ka levu

Digidigi ni veivakamatautaki ena dua na gauna balavu

Taumada ni veivakasalataki kei na kena vakamuri

Vakadikevi ni vakaleqai rawarawa kei na rawa-ka

Vakamatautaki ni veiqaravi ni tabana ni bula kei na kena iyaya ki na veisau ni draki

iTuvatuva ni leqa tubukoso

Cakacaka vata kei na iwalewale ena vuqa na ivakarau ni ki

Tara vakavinaka cake ni oti na veika vakadomobula e yaco

Vakayagataki ni kila-ka ni vanua, kei na kilaka ni itaukei + vakasamataka na duidui ena rawai rawarawa = Ituvatuva vinaka cakeresponses

VEISAU ESO

VEIVAKAMATAUTAKI

Bulabula kei na tiko vinaka

Na veika bibi me baleta na Pasifika mai na Matabose kei Vuravura

Mata veivosaki ni veimatanitu ena Veisau ni Draki (IPCC)

Kaono ni Ripote ni Vakadidike (AR6) ena Revurevu, Vakaleqai rawarawa

Na leqa ni bula e salavata kei na veisau ni draki e namaki me tubu cake ena ivakarau ni veika ka yaco vakatau ena sala ni tasova mai ni kasi.^{1*}**

A CAVA ESA YACO TIKO

E rawa ni yaco na leqa ni bula mai na tatara ni draki ca levu kei na veika e salavata mai kei draki, vakabibi na na kaukauwa ni cagilaba, waluvu, lauqa kei na cagi katakata.²

Na veika oqo e rawa ni vakavuna na mavoa, levu cake na manumanu vakadewa mate, se rawai rawarawa ni veitaqomaki kei na taqomaki ni wai kei na kakana; kei na leqa ni veiqaravi ni bula kei na biuvanua. Me kena ivakaraitaki, ena Vakatedegede lima ni cagilaba katakata Winston a ravuti Viti ena 2016, ka volai ena World Health Organisation na influenza kei na mate vaka na Zika[2], na coka ni kete ka waiwaia levu, damudamu ca ni mata kei na malumalu ca kei na mosi ni yago taucoko.³

E vuqa na valenibula lelevu era sa tu ena baravi ni veivanua ka vakaiyalayala na nodra rawa ni veiqaravi ena bula ena gauna se ni oti na leqa tubukoso ni gadrevi vakalevu kina na veiqaravi. Kena ivakaraitaki, mai Vanuatu, na cagilaba ko Pam ena 2015 a vakacacana vakalevu e 2 na valenibula, 19 na valenivolavola ni veiqaravi vakavuniwai, kei na 50 na itikitiko ni veiqaravi vakavuniwai ena 22 na yanuyanu era vakaleqai tu.⁴ Na vakacaca ni tikotiko bibi oqo e rawa ni vakayaco-ka vakalekaleka ki na kena saumi na leqa tubukoso ka tara na veiqaravi balavu vei ira na tamata ka tauvi ira na mate sega ni vakadewataki.⁵

Na veisau ni kena tiko na wai sa vakalevutaka na kena rawa ni yaco na mate e tubu mai wai. Na veisau ni tau ni uca mai Kiribati e dau salavata kei na mate coka ni kete, 'cholera' kei na 'typhoid fever'. Na veisau ni draki e rawa talega ni vakalevutaka na mate sega ni dewa, mai na kena ivakaraitaki ena kena vakaleqai na kakana e vakarawarawataka na mate ni kana vakaca.⁶

Na ivakadinadina e basika mai na revurevu ni bula ni leqa ni vakasama ni veisau ni draki. Kena ivakaraitaki, era sotava tiko na Tuvalu ni leqa ni vakasama ena vuku ni veika eso e yaco kina veika bula se vakalevutaki ena veisau ni draki, kei na nodra rogoca na revurevu ni veisau ni draki ena veisiga ni mataka.⁷

NA CAVA E RAWA NI YACO TALE

Na veisau ni draki ena rawa ni vakalevutaka na kena vakadukadukalitaki na wai kei na mate veitauvi ena veivanua e tiko vakalewe levu sara kina na tamata. Na El Niño sa namaki me tubu cake na kena kaukauwa ena vuku ni veisau ni draki. Na veisau ni draki e vakaraitaka na levu ni iwiliwili ni siga ni tau bi ni uca ena 2050, ka vakavuna na kena duka na wai ni gunu. Me kena ikuri, na veika a yaco ena El Niño ena rawa ni vakalevutaka na kena rawa ni na mate e veitauvi mai na namu.⁸

Na mate ka vakavuna na katakata veisemati kei na veika rerevaki ni cakacaka e namaki me tubu cake ena toso cake na katakata. Na katakata levu e rawa ni vakaleqa talega na nodra rawaka na cakacaka e tautuba qai vakalevutaka na kena rawa ni tauvi ira na mate ka vakavuna na veika e tiko voliti ira.⁹

Na levu ni cagi kei na katakata ni wai e rawa ni vakalevutaka na mate kei na tauvimate. FKena ivakaraitaki, na gaga ena ika 'ciguatera' e vakavuna na gaga ni 'algae' era bula volita na lase kavoro ena cakau ena katakata levu; na ituvaki ena tubu cake ena gauna ni veisau na draki. E vakatabakidua oqo ena yanuyanu o 'Cook Islands kei Varanise Polinisia, ni kune kina na veivekani ni katakata ena dela ni wasawasa.¹⁰

Sa tubu tiko na ivakadinadina ni rawa ni tara na vakasama na vanua, ivakatakilakila kei na veicurumaki ni veimaliwai ni tamata yadua kei na nodra itikitiko. E tukuni ni ena 2050 ena rauta ni 80% ni vanua ena yanuyanu o Buariki, Kiribati kei na 50% ni qele ena Bikenibeu, Kiribati sa na rawa ni luvuci vakadua, ka na vakavuna na yali ni levu na bula kei vakagalalataki kina dua tale vanua.¹¹

1	7.3.1.1	5	15.3.4.3	7	15.3.4.2
2	Chapter 15, Executive Summary	6	Raica na 'Pepa dina ni Kakana' me baleta na ikuri ni ivakamacala.	8	15.3.4.2
3	15.3.4.2			9	15.3.4.2
4	15.6.2			10	15.3.4.2
				11	8.3.5.1

* = yalodei vakarauta ** = yalodei cecere *** = yalodei sara

E namaki na veisau ni draki me vakayaco-ka kina veimataqali kau vakavuniwai ena veisau ni katakata kei na tau ni uca, veisau na mate dauveitauvi kei na matetaka kei na veilecayaki ni tatamusuki ni veika bula sau lelevu. Ia, eso na kau ni veiqaravi vakavuniwai me vakataka na 'noni', naupaka, kukui kei na milo e lailai sobu na vakayacoka ni veisau ni draki e tarai ira ni ra tubu totolo, rawa ni bula ena qele ka levu kina masima, ka levu na kedra iwiliwili ni vakatubu kawa.¹²

DIGIDIGI NI VEIKA ME CAKA¹³

Na digidigi ni veivakamatautaki ena gauna lekaleka e oka kina na:

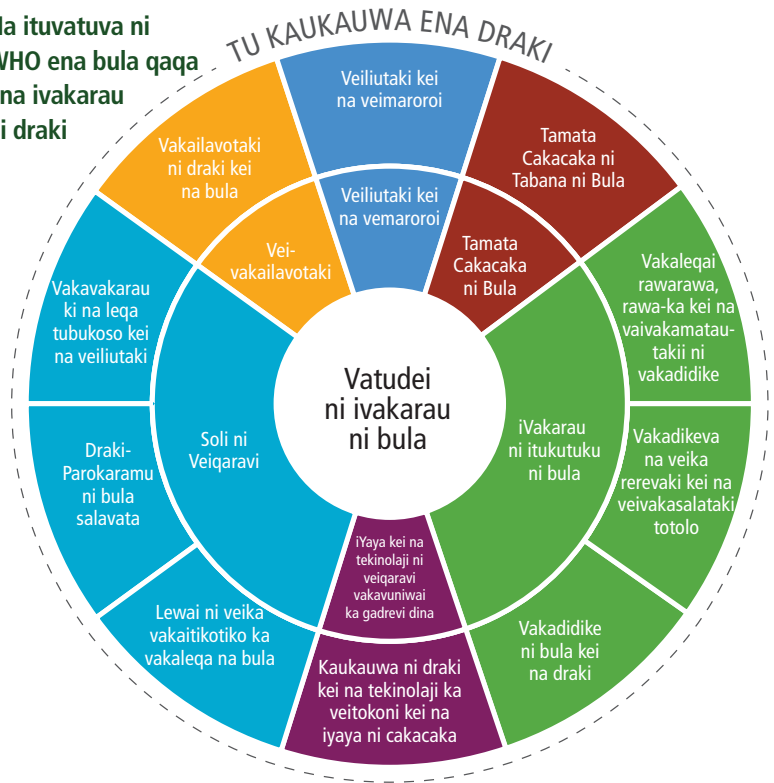
- vaqaqacotaki ni veiqaravi ka tokona na tudei ni lewai vinaka ni benu kei ira na veika dau vakadewa na taumimate
- vakatorocaketaki ni nuitaki kei na taqomaki ni mamaroroi wai
- vakalevutaka na kilai raraba ni veika rerevaki ni bula e semati ki na veisau ni draki
- nodra vuli na vakaillesilesi ni tabana ni bula
- vakatorocaketaki ni veisau ni draki kei na iwalewale ni kumuni itukutuku ni bula kei na kena vakatorocaketaki na vakadikevi ni veika bula
- vakavinakataki ni kena cokoti vata na veiqaravi ni draki ki na vakatulewa ni bula.

Na digidigi ni veivakamatautaki ena dua na gauna balavu e okati kina na:

- vakatorocaketaki ni ivakarau ni ivakasala taumada kei na kena sotavi me baleta na leqa ni bula ni draki
- tauyavutaki ni iwalewale ni kena drodro na itukutuku ena kedrau maliwa na tabana bibi (e.g. ena kedrau maliwa na vakaillesilesi ni draki kei na tabana ni bula)
- vakalevutaka na iyaya ni vakadikevi ni valenivolavola me baleta na vakadikevi mate
- vakalevutaka na iyauqaqa ni tabana ni bula me veiganiti kei veisau ni draki.
- vakatorocaketaki ni ituvatuva ni veiqaravi ena leqa tubukoso
- vakasamataka e vuqa na ivakarau ni kila-ka ena cakacaka cokovata kei na kena vakarautaki vata kei na iwalewale, ka rawa kina me tiko ena lomadonu ni veivakamatautaki na kila ka vakavanua, na mareqeti ni ivalavala ni itovo vakavanua¹⁵

Na digidigi ni veivakamatautaki oqo ena rawa ni cau ki na kena tarai cake na ivakarau ni bula ni 'draki tudei'.

Na ituvatuva ni WHO ena bula qaqa ena ivakarau ni draki

E tini na tiki ni suitu ni cakacaka nei WHO me tarai cake kina na ivakarau ni bula ni draki, kei na isema ki na buloko ni kena tarai cake na ivakarau ni bula. Source (WHO, 2015b)¹⁵

Ena mana cake na veisau kevaka era dau vakarorogo ki na kila ka ni vanua, ena noda vanua kei na itikotiko ka vakasamataka na levu ni ivakarau ni vakaleqai rawarawa, oka kina na tagane se yalewa kei na yabaki.¹⁶

Na veimaliwai ena kedrau maliwa na malumalumu, rerevaki, kena laurai kei na veivakamatautaki ka na rawa ni vakatau kina na leqa ki na tamata yadua kei na ivakarau ni bula.

12 Chapter 5, Table 5.9

14 15.6.5

16 Chapter 7, Executive Summary

13 15.6.2

15 7.15